

४

वीररत्न प्रभावती

झांशीची राणी सती लक्ष्मीबाई

हिचा

पोवाडा.

सती लक्ष्मीबाई हिरकणी । भंगली रणी । नांव त्रिभुवर्नी ।
रणी रक्तानं न्हाली तलवार । मेघांत वीज चमकली । भूमिवर
आली । गेली पाताळीं । धन्य ती नार ! ॥ ध्रु० ॥

—: १ :—

बुंदेल खंडांत झांशी शहर । सुरेख छानदार । सुखाचं
माहेर । लोक लीलेनं करिती संसार । नीति, धर्म, दया, सत्य
उपकार । यांनीं गजबजलं सदा घरदार ॥ चाल ॥ चांद आला
झांशीला, स्वर्गी कळोळ झाला ॥ झांशींत धन्वंतरी, रोगराई
स्वर्गाला ॥ साऱ्या रंभा आल्या, शुकशुक्राट देवनगराला ॥

खाली कामधेनु, टुष्काळ देवलोकाला ॥ आली लक्ष्मी खालती,
वेड लागलं वरती विष्णूला ॥ जंवा लक्ष्मी आली झांशीला ।
तंवा सारीं भावंडं आलीं त्याच जागेला ॥ झांशी गांव हणजे
सरोवर दिसलं त्या वेळा ॥ मोठमोठे वाडे कमळांच्या देती
शोभेला ॥ काळेभोर पाणीदार डोळे वाटोळे झाले भारी भृंगाला ॥
झाले शुभ्र हत्ती वरचढ राजहंसाला ॥ जाई मोगरी मालतीचो
फुलं फुललीं कांठाला ॥ जणूं तारामंडळ आलं दिवसा राहण्याला ॥
मोरोपंत तांब्यांच्या कुठ्ठीं अवतार झाला ॥ ब्रह्मावतीं वाढली ती
जशी चंद्राची कला ॥ झाली सात वर्सांची, वर्णू कसं कान्तीला ?
॥ चाल ॥ ती उंच गोरटी, सडपातळ कटि, जशी चंद्रकोर ।
शोभली । रम्य मुखवटी, काया गोमटी, भाल डौलदार ॥ नाक
चाफ्याची कळी, वाटोळा डोळा पाणीदार । मोरोपंत तांब्यांची
छबेली झाली झोकदार ॥ घोड्यावरनं कधीं जाई मुलखावर,
कधीं हत्तीवर । बैसली । कधीं नेम धरी बंदुकीनं, कधीं फिरवी
तलवार ॥ चाल ॥ कधीं पट्टा घेउनी फिरवी ती गरगर ॥ कधीं
फेंक भाल्याची करिते ती झरझर । मोरोपंत तांब्यांची मुलगी
अशी सुंदर ॥ चाल ॥ झांशीचे राजे गंगाधर । पारोळेकर ।
होते रणशूर । त्यांची मग झाली मुलगी ही नार । 'राणी
लक्ष्मीबाई' नांव चिरकाल । केलं तिनं कसं ऐका प्रकार ॥१॥

—: २ :—

गंगाधरबाबा करारी । दरारा जनांवरी । प्रीतीनं करी ।
राज्य, एक धर्मराज तुळण्यास । अन्याय न्यायाला, न्याय सक-
ळास । त्यानीं सुखविलं गोरगरिबांस ॥ सारीं सुखं लोळतीं
चरणांवरी । एक परी दुरी । चिंता अंतरीं । नव्हतं हो पुत्ररत्न
विभवास । चंद्राविण तेज काय गगनास । वासराविण शोभा
काय गोठ्यास ? ॥ चाल ॥ किति उपासतापास केले । पर
नाहीं फळाला आले ॥ गादीला नाही वारस । हणुन कासाविस ।
झाले उदास । चित्ताला झाला मोठा हो त्रास । हळुं हळुं देह
लागला झुरण्यास । जगण्याची आशा नुरली जीवास ॥ घरा-
ण्यांतल्या एका मुलग्याला । दामोदराला । मांडीवर घेतला ।
साक्षीला ठेवल एलिस साहेबाला । राजांनीं ठेवलं साक्षीला ।
चंद्रसूर्याला । आज साक्षीला साहेब आला ! ॥ बाबांना नव-
ज्वर झाला । एलिस साहेबाला । त्यांनीं मरतेसमयीं बोलविलं
आपल्या भेटोला । डोळ्यांत पाणि आणुन बोलले काय त्याला ।
ऐकावं सांगतो मी तुझाला ॥ चाल ॥ "साहेबमजकूर ! आतां
ऐकावं माझ्या शब्दाला ॥ आतां जगणं नाही हो माझा मरण-
काळ आला ॥ एक चिंता होती जीवाला दुःख चित्ताला ॥
राज्याला नव्हता वारस मुलगा गादीला ॥ माझ्या मार्गं राज्य

हैं धावं दामोदराला ” ॥ चाल ॥ मग रेसिडेंट बोलला । बाबा-
साहेबाला । “ सोडा चिंतेला । पुरवीन तुमच्या कामनेला ।
सांगीन मी असं गवनराला । तुमचा बघा फार लोभ मजला ”
॥ चाल ॥ बाबासाहेबांनीं प्राण सोडला ॥ कसं दुःख आलं
बाईला । पर विवेक होता हो तिला । बघून जगाच्या रहाटोला ।
तिनं गिळलं साऱ्या दुःखाला । पर इकडं साहेबानं खालसा
केलं राज्याला ॥ एक वाडा ठेवला बाईला । थोडा पैसा तैना-
तिला दिला । सरकारांत अर्ज तिनं किला । कीं ‘ कां खालसा
केलं गादीला ? । तें सांगा सारं हो मला । अठराशें सतरा सा-
लाला । आमच्याशीं करार तुम्ही केला । कीं ‘ देऊं राज्य आम्ही
दत्तकाला ’ । संस्थान इनामी तुम्हांला । असं असून घेतलं रा-
ज्याला । काय कारण समजेना मला, । तरी धावं राज्य मुल-
ग्याला ’ । असा अर्ज केला पर दाद घेतो कोण बोला ! ॥ २ ॥

—: ३ :—

डलहौसी गव्हर्नरानं । धाडलं लिहून । राणीला, त्यानं ।
लिहिलं काय सांगतों आतां सकळांस । झाला अन्यायाचा
कळस बघा खास । किळसवाण झालं जगणं जीवास ॥ “राणी
साहेब ! अर्ज पोचला । आनंद झाला । तुमच्या अर्जाला ।

नाहीं पर वाव आमच्याकडं खास । आमची पर सहानुभूति
तुम्हांस । आलं दुर्दैव तुमच्या वांट्यास ॥ अठराशें सतरा
सालाला । करार जो झाला । आज रद्द केला । औरस मुलगा
नाहीं आपणाला । हणून खालसात केलं गादीला ” । लिहिलं
बाईला । शोक बहु झाला ॥ चाल ॥ नवऱ्याचा अंत जो झाला ।
राज्याचा शेवट आला ॥ चाल ॥ पलटणी आल्या झांशीला ।
बंदोबस्त केला । राजवाडा दिला । बाईला मुलगासंगं राहण्याला ।
अन् किल्यांत ठेवलं फौजेला । फाडलं झेंड्याला । गोऱ्या साहे-
बाला । आनंद झाला ॥ चाल ॥ आणि किती अन्याय केले
त्यांच्या कसं देऊं आतां गणतील ॥ खाजगी जिद्दगी ठरविलो
पोराची कांहीं नुरलं बाईला ॥ अज्ञानाचा पैसा मग साहेबानं
आपल्या हातीं ठेवला ॥ जणुं लहान पोराची माया साहेबाला,
दया कुठली आईला ॥ आपल्या मुलाची मुंज करायला, जा-
मीन देऊन पैसा बाईनं घेतला ॥ आपल्या पैशाला जामीन
लागला—फिरली दैवाची लोला ॥ चाल ॥ गोवध झांशी गांवाला
होऊ लागला ॥ दोन गांवचा सारा दिला होता कुळस्वामी-
नीला । डलहौसी साहेबानं तो ही बंद जंवा केला ॥ चाल ॥
तंबा राग आला बाईला । अनावार झाला । सूड घेण्याला । झाली
मग लक्ष्मीबाई तय्यार । पेशव्यासंगं केला पत्रव्यवहार । ति-
सऱ्या चौकाचा झाला आकार ॥ ३ ॥

—: ४ :—

अठराशें सत्तावन साल । मोठं जंजाळ । बंडाचा जाळ । भडकला, मेले टोळ किती त्यांत । घारी गिघाडोना झाली खैरात । किती गांव जळले, झाला आकांत ॥ बन्हामपुरला झाली सुरवात । बरेली, मिरत । कानपुर त्यांत । दिल्ली, लखनौ ही घेतली कबजांत । नबाब, बादशाह पेशवे त्यांत । झाले सामील ऐका वृत्तांत ॥ आली झळ झांशी गांवाला । आरंभ झाला । तय्यार झाला । रंग काळा गोरा रंग पुसण्यास । केलं ठार डनलॅप साहेबास । कापून काढलं कैक लोकांस ॥ चाल ॥ तंवा गॉर्डन साहेब भ्याला आपल्या जीवाला ॥ गेला राणीच्या तो भेटोला । अन् बोलला काय लक्ष्मीबाईला । “ राणीसाहेब ! कठिण प्रसंग जीवावर आला ॥ आतां राखा आमच्या जीवाला । आपण मायबाप हो मला । सांभाळा आपल्या गादोला । हे ध्यावं दप्तर धावं जीवदानाला ” । तंवा बोलली राणी बाब्याला । “ मार्ग धावं ह्मटलं राज्याला । तंवा विकलो बुद्धि ढाणकला । अन् आज काळ बंडाचा आला । ह्मणुन आतां देता राज्याला ? ” । तिनं कारभार सुरू केला । पलटणवाला भेटला राणीला । एक लाख रुपया वसूल केला । मग राणीच्या नांवाचा डंका गांवभर केला ॥ मग बंडवाला चावून दिल्लीला गेला ॥ चाल ॥ पुन्हां

मगवा झेंडा किल्याला । शोभू लागला । आनंद झाला । राजी तिनं केलं साऱ्या जनतेला । आशेचा किरण हा आला । सूर्य अस्ताला । गेला पर गेला ! कायम गेला ! ॥ ४ ॥

—: ५ :—

एके दिवशीं भरला दरबार । झाला ललकार । राणी सरकार । आल्यावर उठले सारे सरदार । मुजरे देण्याला झाले तय्यार । म्यानांतुन काढली त्यांनीं तलवार ॥ राणीचा दरबारी बाट । ललकारी भाट । भाग्याची गांठ । पडल्यावर कमी काय पडणार ? । जें जें चिंतावं तें तें होणार । देव देणार, देव घेणार ! ॥ चाल ॥ लक्ष्मीबाई रूपाची खाण, तेजाला काय मग वाण ॥ संगे दासोगण, आला ऐटीनं, खुलला पैठणीनं । भरजरी । चांदण्या जशा काय छान ॥ बसली गादीवर राणो, शोभे दरबारी पोशाखानं । मर्दानी । ऐका ! पोशाख ऐकवीन ॥ चाल ॥ पार्थि पायजमा, अंगी जांभळी बंडो शोकदार । टोपी डोईवर, वरती शोभली बत्तीची भरजर ॥ काच्या कर्धी भरजरी दुपेटा लटके तलवार । कमरेला । दोन दमाक्षसो छान पिस्तुलं बाई जंगशूर ॥ चाल ॥ एके दिवशीं अशा आटाचा दरबार भरला ॥ एक हेर लगवगीनं आला । बोलला

काय एका राणीला । “ बाईसाहेब ! एका खबरेला । गांवाच्या चारी बाजुला इंप्रज आला ॥ साठ हजार फौज तय्यार दिसली हो मला ” ॥ काळवणलं तोंड बाईचं—धक्का हद्दयाला ॥ थंडीचा कडका जसा हिरव्यागार शाळूला ! ॥ तसा धक्का बसला राणीला । सरदार बोलले राणीला । “ देऊं आहो आमच्या प्राणाला । करू जंग, सोडु जीवाला । बाईसाहेब ! सोडा चितेला ” ॥ असं बोलती मालकिणीला । इतक्यांत एक स्वार तिकडं दौडत आला ॥ एक लखोटा दिला राणीला । ह्यु रोज साहेबानं लिहिळं पत्र राणीला । “ या तुम्ही आमच्या भेटीला । आणा संगं मोरो तांब्याला । आणि आणा लाहू बक्षीला । दोन दिवस मुदत तुम्हांला । नाहीतर झांशीचा किल्ला मिळेल मातीला ॥ आणि देऊं तोफेच्या तोंडां तुम्हां सर्वांला ” ॥ चाल ॥ लक्ष्मीबाई निघड्या छातीची । राणी झांशीची । मोठ्या धडाडीची । पत्र मग धाडलं काय साहेबाला ॥ आतां मी सांगतो तुम्हाला । पांचव्या चौकाला । आकार आला ॥ ५ ॥

—: ६:—

“ बाईमाणूस मी येऊं कश बोल । आपल्या भेटीला । घाडते दिवाणजीला । सांगावा आपला बेत मग त्यास । समजे

तुमचं ह्मणणं मज खास । नाहीतर तुमचा मार्ग तुम्हांस ” ॥ असा निरोप धाडला शत्रुला । दारुगोळा केला । कोटावर नेला । झुंजेला झाली फौज तय्यार । देव दानवांची झुंज अनि-वार । धन्य धन्य खरी लक्ष्मी नार ! ॥ पोशाख मर्दानी करून । तलवार करीं धरून । धावे तटावरून । जशी काय महिषासुरमर्दिनी । दिनरात्र तटावर फिरे । शौर्य सळसळे । शत्रु घाबरे । धन्य ती रमणी ! ॥ रणांगिं रंगली राणी । भान नच मनीं । साहेब तडफडुनी । धरणीवर पडती कितिक घायाळ । दाणादाण झाली शत्रुची फार । लक्ष्मीबाई चमके जशी तलवार ! ॥ घनगर्ज तोंफेचा गळा । सोडी घळघळा । भयंकर गोळा । त्यानं किती केला शत्रूचा नाश । रणांगिं सोडती कितिक जीवास । मुडद्यांची झाली भूमिवर रास ॥ चाल ॥ असा मारा जोराचा केला । साहेब घाबरून गेला ॥ कुठं मोरचे बांधावे नव्हतं ठाव शत्रूला ॥ ह्मणून असा त्याचा पहिल्यांदा नाश हो झाला ॥ पण कोण फितुर बघा झाला । त्यानं दिली माहिती साहेबाला । कां अशा जागीं जर मोर्चा बांधला । तर अचूक नेम साधला । मग जाईल कोटावर गोळा । साहेबानं मोठ्या यःनानं मोर्चा बांधला ॥ मग दिली बत्ती तोफेला । घो घो करीत तोफेचा गोळा । गांवांतल्या रस्त्यावर आला । किती लोक मुकला प्राणाला ।

असा जंवा प्रकार पाहिला । तंवा घनगर्ज तोफेचा गोळा शत्रु-
वर गेला ॥ साहेबाच्या गोळंदाजाला । गोळ्यानं ठार बघा
केला । दहाव्या दिवशीं तात्याटोपी आला बाईच्या मदतीला ॥
पंधरा हजार आणलं फौजेला । तात्या खंदा वीर लढय्याला ।
एकीकडनं तात्याचा हल्ला । पर दैव आड यशाला । किल्याचा
हवालदार झाला फितूर शत्रूला ॥ इकडं हल्ला तात्यानं केला ।
पर तिकडं किल्यावर झोंप लागली तोफेला ! ॥ अपयश आलं
दादानों ! तात्या टोपीला ! ॥ चाल ॥ अकरा दिवस युद्ध घन-
घोर । झालं अनिवार । आशेची कोर । गेली अस्ताला । घोर
काळ आला । चौकाला भार बहू झाला । म्हणून बंद केला ।
वाव देण्याला । पुढच्या चौकाला ॥ ६ ॥

—: ७ :—

अकराव्या दिवशीं रात्रीला । फितूर एक आला ।
बोलला राणीला । “ बाईसाहेब ! ऐका देतो खबरेला । साहे-
बाचा सारा दम गेला । दारुगोळा सरला । टेकीला आला ।
वेढा काढून जाइल उद्यांला । सोडा चिंतेला । थकवा फ-
आला । जागरणानं, ध्यावं आतां झोपेला ” । असं बोळ-
पातकी गेला । धाड नरकाला । देवा रे त्याला ! ॥ चाल

ऐकून अशा खबरेला । राणीला आनंद झाला ॥ जरा डोळा
लागला डोळ्याला । पहाटेचा सुमार झाला ॥ तोफखाना दिला
मग झाला । फितुरीनं नाश हो केला ॥ चाल ॥ गवताचा
माऱ्यावर भारा । साहेबानं लावला कोटाला । त्यावरनं चढून
तटावरनं गोरा लोक आला ॥ दीड हजार भरला गणतीला ।
राणीसाहेब उठल्या पहाटेला । जंवा पाहती गांवच्या कोटाला ।
तंवा कोटाच्या वरच्या बाजूला । दीड हजार गोरा पाहिला ।
पर मोठी धीराची बाई धरलं धीराला ॥ एक हजार घेतलं
लोकांला । अन् निकाराचा हल्ला तिनं केला । दहा हजार
गोरा मग आला । बाई फिरली आली माघारा । निराशेनं घेरलं
बाईला । तिनं घेतलं जळत्या मशालीला । दारुच्या कोठारांत
शिरली राणी ते वेळा ॥ तंवा बोलली राणी आपणाला । “हाय !
देवा ! कशी रे करुणा येईना तुला ! ॥ साहेबानीं गांव
बाळला । कितिकाला उभा कापला । हा डाग माझ्या नांवाला ।
डोळ्यादेखत आकांत हा झाला । तळमळती लोक या वेळा ।
कशासाठीं जगूं मी ?—जावं मरुन आज या वेळा ” । असं
बोळली राणी आपणाला । अन् पेटवणार होती दारुला । इत-
कांतां प्रकार काय झाला । रामचंद्रराव आले त्या स्थळा ।
अन् बोळले काय एका राणीला । “ बाईसाहेब ! काय हें ! ।
निकार ! विवेक जरा करा । लढाईत मरण हें शोभे स्वऱ्या

वीराला ॥ चला जाऊं रात्रीं काल्पीला । पेशव्यांच्या घेऊं मद-
तीला । अन् पुन्हां येऊं झुंज करण्याला । ” काल्पीला जायाचा
बेत बाईनें केला ॥ चाल ॥ झालं दुःख फार बाईला । धरलं
धीराला । सूड घेण्याला । काल्पीला रात्रीं बाई जाणार । वेढ्यां-
तुन कशी पार होणार । ऐका ! शाहीर सारं गाणार ॥ ७ ॥

—: ८ :—

राजरत्नि कऱ्हा रंगाचा घोडा सजविला । अडीच
हजार किंमतीचा झाला भारी गरुडाला । जणु उच्चैश्रवा आला
बहिणीजवळ राहण्याला । लक्ष्मीनं धरलं लगामोला घोडा फुर-
फुरला ॥ घोडा चपळ लक्ष्मी ही चपळ, काय मग बोला ।
चिच्छक्तिकार्यशक्तींचा संयोग झाला । आवरतो घोडा लक्ष्मीला
लक्ष्मी त्याला । दोघांचं तेज मग झालं भारी दुनियेला ॥ चाल ॥
राणी बसली घोड्यावर ऐन मध्यरात्रीला ॥ आभाळ भरलं
दगांनीं, अंधार झाला ॥ तिनं घेतलं थोड्या फौजेला । घोतरानं
बांधलं पोराला आपल्या अंगाला ॥ जसं अंजनोनं घराव
हो हनुमंताला ॥ तलवार होती राणीच्या उजव्या हाताला ॥
जणुं बीज होउन तलवार झाली तय्यार शत्रु चिरण्याला ॥
राणीनं घोडा तटावरनं स्वार्ली फेंकला ॥ ह्यु रोजच्या छावणींतून

घोडा दौड चालला ॥ वाऱ्याच्या वेगानं चालली दौड काल्पीला ॥
एकशें दोन मैलांची झाली धांव घोड्याला ॥ पर इकडं
शांशी गांवांत गोरा हो शिरला ॥ गांवांत शिरल्यावर ऐका
त्यांची हो कृती ॥ पांच वर्सांवरच्या माणसाला ठार मारती ॥
लोकांच्या घरांतून जातो । लथेनं देव तुडविती । पुरुषांना
गोळ्या घालती । जर कोण बायका नवऱ्याला वांचवा म्हणून
येतो । तर दोघांनाही गोळ्या घालतो । आर्धो पैसा आडका
मागती । घर सारीं धुंडून नेतो । जरि पैसा दिला तरि त्यांना
गोळ्या घालतो ॥ किति बायका अब्रुला भिती । विहिरींत धडाधड
उढ्या घालघालती ॥ संगिनी कितो खुपसतो । गळफांस कोण
छावती । बंड्यातून जाऊन कैक जीव राखती ॥ गवतांच्या
गंजीतून कोण लपून राहतो ॥ तंवा गोरे गंजीजवळ जाती ।
आणि गंजी पेटवून देतो । गंजीतले लोक मग खाक जळून हो
भरती ॥ लहान पोरं जागच्या जागेला थंडगार होती ! ॥ ८ ॥

—: ९ :—

घनघोर युद्ध काल्पीला । झालं, मोड झाला । गेले ग्वाले-
ला । पेशवे, राणी आणि ताऱ्या सरदार । इंप्रजहि आला
घोडीवर फार । खणखणाट रणी करी तलवार ॥ पुन्हां आला

झांशीचा रंग । राणी राणि दंग । घोड्याला तंग । बांधून गेली
 शत्रु चिरण्यास । मरणं किंवा मारणं राहिलं जीवास । थंडगार
 केलं कितिक साहेबांस ॥ इंग्रजांचा लोक पर फार । होता
 रणावर । घालून घेर । चहुकडनं घेरलं लक्ष्मीबाईला । जशी
 गाय दाण्या वाघाला । शेळी लांडग्याला । दिसली साहेबाला ।
 राणी त्यावेळा ॥ साहेबांची फळी फोडून । चालली वेगानं ।
 राणी तडफेनं । जणु संग्रामदेवी ही नार । खंदे लढव्ये केले
 बेजार । बावीस वर्सांची उमर नाही फार । तिनं लाजविले
 कितिक सरदार ! ॥ चाल ॥ दोन चार होते सरदार
 संगें मदतीला ॥ मार्ग वीस साहेबांनीं पाठलाग सुरू केला ॥
 राणीनं घोडा भरधांव तंवा सोडला ॥ पर आला दैवाचा घाला ।
 पाण्याचा पाट आढवा आला ॥ अन् राणीचा घोडा थंबकला ।
 राजरत्नी घोडा होता जखमी जाहला । म्हणून राणिनं हा होता
 दुसराच काढला । पर ऐक्या वेळेला बुजला । साहेबांनं
 गाठलं बाईला । तिनं चिरलं पंधरा लोकाला । पर एकानं
 जोरानं वार डोडवर केला । राणीचा डोळा भंगला । अन्
 लेंबायला खालती लागला । राणीच्या छातींतुन सुरा त्यानं
 खुपसला ॥ तरी तिनं त्याला ठार केला । मग कोसळली नाई
 धरणीला । मग रामचंद्ररावाला । काय बोलली ऐका ते वेळा ॥
 “ आतां मरते, राखा पोराला । म्लेंच्छांचा स्पर्श देहाला । होई

भीती ही मला । म्हणून जाळा माझ्या देहाला ” । असं म्हणून
 सती लक्ष्मीनं प्राण सोडला ! ॥ रामचंद्ररावांनीं केलं काय ते
 वेळा । एक गवताचा ढीग पाहिला । त्यावरती राणीचा देह
 त्यांनीं ठेवला ॥ अन् लगबगिनं अग्नि लावला । ठिणग्याचा लोळ
 चालला । सुकुमार देहाला भिडल्या अग्निच्या झळा ॥ चाल ॥
 गवताची भडकली चिता । लक्ष्मी देवता । राज्य देवता । गेली !
 परदास्य भरतखंडाला !!! ‘ पांडुरंग ’ शाहीर झाला । शोक
 फार झाला । सान्या लोकांला ॥ ९ ॥

आश्विन शु० ६ शके १८४९.

